

ПРИНЦИП СПРАВЕДЛИВОСТІ У ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОМУ АСПЕКТІ

Висвітлюється принцип справедливості як засада здійснення суб'єктивних цивільних прав. Аналізуються різні підходи до розуміння поняття «справедливість». Досліджується судова практика з цього питання.

Ключові слова: справедливість, істина, принцип.

Постановка проблеми. Принцип справедливості здійснення суб'єктивних цивільних прав сягає своїм корінням ще у римське приватне право. Так вже у Дигестах Юстиніана зазначалося, що «коли відсутній чіткий правовий припис, бажано справу вирішувати по справедливості» (Дигести 39.3.2.); «коли право суперечить справедливості, повинна панувати остання» (Дигести 15.1.32) [1].

Ступінь наукової розробки проблеми. На сьогодні принцип справедливості здійснення суб'єктивних цивільних прав, хоч і досліджується окремими вченими, але так і не отримав єдиного підходу до його розуміння. Окремі напрацювання мають місце як у роботах цивілістів (А.Ю. Аракелян, І.Г. Бабич, Т.В. Боднар, А.А. Демінська, С.А. Іванова, О.О. Отраднава, С.О. Погрібний, О.А. Потапова), так і у інших галузевих юридичних науках, філософії, політології (Т.А. Алексеєва, В.М. Аргунова, А.В. Арндаренко, З.А. Бербешкіна, В.О. Васильчук, А.Л. Вязов, Г. Гринберг, А.И. Новіков, М.М. Вопленко, В.Є. Давидович, О.В. Деревесніков, Л.Б. Ізмаїлова, Б.М. Кашніков, М.І. Козлов, О.А. Козлова, А.А. Козловський, Н.Р. Кожемяченко, М.В. Пресняков, Дж. Ролз, В.И. Хайруллин, Р.К. Шамілева).

Мета статті полягає у висвітленні справедливості як принципу здійснення суб'єктивних цивільних прав.

Виклад основного матеріалу. Категорія справедливості тісно пов'язана як з мораллю, так і з гуманізмом, і до цього часу існує дискусія з приводу віднесення категорії справедливості до принципів чи до властивостей права. Аналізований принцип тією чи іншою мірою проявляється в усьому цивільному праві, наприклад, у неприпустимості введення неправозгідних обмежень права власності, в інституті володіння (набувальна давність) тощо. Визнання за добросовісним володільцем права власності також є справедливим, адже він вкладає, зокрема, грошові засоби для підтримання майна у належному стані [2, с.43].

Справедливість, прагнення до її встановлення і підтримання як належного, як слушно

зазначає А.Л. Вязов, є одною із вічних ідей та бажань людства. Вона являє собою категорію суспільної свідомості і загальнолюдську цінність, тісно пов'язану з розумінням права. Саме через це розглядувана категорія визнана складовою частиною моральної і правової культури, умовою нормального й мирного існування людської спільноти [3, с.3].

Слушна думка, відповідно до якої субстанціональна (кінцева) сутність права – це власне і є справедливість, а модифікація цієї сутності виражається у звичаях, законах, правових принципах, судових рішеннях тощо [4, с.7]. Право є основним нормативним засобом реалізації принципу справедливості. Право і правові інститути відіграють найважливішу роль в організації обмінних і розподільчих відносинах у суспільстві, в тому числі у розподілі прав і обов'язків між членами суспільства. Справедливе право має забезпечувати права і свободи людини, враховувати різні інтереси і сприяти досягненню консенсусу в суспільстві [5].

Х.Л.А. Харт зазначає, що правники з метою схвалення чи засудження правових норм чи їх застосування, найчастіше оперують категоріями «справедливий» та «несправедливий». На його думку, характерні риси справедливості та їхній особливий зв'язок із правом починають проявлятися, коли більшість критичних зауважень із застосуванням категорій «справедливий» і «несправедливий» можна було б передати словами «чесний» і «нечесний» [6, с.157].

Нині у правовій та філософській літературі існує декілька позицій щодо розуміння справедливості. Одні автори вважають, що справедливість – це об'єктивне явище, зріз суспільних відносин. Друга група вчених стверджує, що справедливість є суб'єктивним явищем та водночас – морально-етична категорія, що відображається у відповідній морально-етичній формі. Прихильники третьої групи вважають, що справедливість одночасно поєднує в собі об'єктивне і суб'єктивне [7, с.21]. Остання із запропонованих позицій найбільш слушна, адже дана категорія може бути розкрита

максимально повно за допомогою синтезу суб'єктивних і об'єктивних критеріїв.

У юридичній науці існує думка, що право домінує над справедливістю. Це може бути виражене у формулі «право→справедливість», тобто «причина→наслідок». Засновниками цього підходу є теоретики позитивіського права Р. Ієрінг і Г. Кельзен. На основі даної позиції можна виправдати, за допомогою формальної логіки, достатньо такі суперечливі для внутрішньої сутності людини положення як, наприклад, законодавство гітлерівської Німеччини й антидемократичних режимів інших країн [7, с.39]. Застосовуючи певну софістику і підміну понять це можна виразити у таких твердженнях як, «усе, що законно,→справедливо», і навпаки, «те, що не справедливо,→не законно».

З позицій природного права справедливість – це застосування моральних вимог як вимог правових до актів цивільного законодавства, це поняття про належне, яке відповідає розумінню сутності людини і її прав. Дуже часто справедливість розуміють як рівність пропорцій або як концепцію пропорційності обраних засобів поставленій меті. Справедливість конкретна й універсальна за сферами використання категорія, що адекватно може бути реалізована через невичерпну багатоманітність правозастосовної діяльності і захищається судом.

Принцип справедливості прямо не закріплений в Конституції України, але його сутність втілена в окремих її статтях. Так, елементами змісту принципу справедливості, зафіксованими в Конституції України, є, зокрема, гарантування кожному знати свої права та обов'язки (ч. 1 ст. 57), нечинність законів та інших нормативно-правових актів, що визначають права й обов'язки громадян, не доведених до відома населення у порядку, встановленому законом (ч. 3 ст. 57), відшкодування шкоди, в тому числі моральної, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, їх посадових осіб при здійсненні ними своїх повноважень (ст. 56), право на правову допомогу та вибір захисника (ст. 59), індивідуальний характер юридичної відповідальності (ст. 61), презумпція невинуватості та неприпустимість доведеності вини доказами, одержаними незаконним шляхом, а також припущеннями (ст. 62) тощо.

Без сумніву, з огляду на загальний характер даного принципу він особливо потребує конкретизації у нормах права. Так, на легальному рівні принцип справедливості вперше отримав закріплення в ЦК України 2003 р. Зазначений принцип,

по-перше є загальною засадою цивільного законодавства (ст. 3 ЦК України); по-друге, ст. 509 ЦК України окремо визначає його як принцип зобов'язального права. Окрім зазначених положень, у Кодексі також зазначається, що виконання зобов'язань має спиратися на засади добросовісності, розумності та справедливості (ч. 3 ст. 550 ЦК України). Сторони є вільними у виборі контрагента, у визначенні умов договору із врахуванням вимог чинних правових актів, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості (ст. 659 ЦК України).

Таке закріплення даного принципу норм ЦК України дозволяє стверджувати, що в якості загальної засади принцип справедливості може бути застосований до будь-яких цивільних, і зокрема зобов'язальних правовідносин (у договірній чи позадоговірній сферах). Більше того, власне у договірних відносинах аналізований принцип привертає особливу увагу. Адже саме в цих відносинах сторони самостійно визначають правила поведінки, визначають умови договору на власний розсуд. Водночас, аналізуючи цивільне законодавство, можна зробити висновок, що принцип справедливості систематизує і визначає всі імперативні норми цивільного законодавства і визначає поведінку суб'єктів права такою, що має відповідати не тільки нормам закону, але і нормам права.

Відсутність чіткого визначення поняття «справедливість» у цивільному законодавстві відсутнє дозволяє відносити його до оціночних понять та категорій, які отримують своє змістовне оформлення, виходячи із конкретних обставин справи. У правовій літературі зазначається, що в силу абстрактного характеру цього принципу розкрити його зміст досить проблематично, і пропонується включати в нього такі елементи, як рівність суб'єктів права, свобода договору, необхідність урахування всіх істотних обставин при розгляді конкретної справи судом [8, с.160]. Так, на думку Т.В. Боднар, з правового погляду справедливість при здійсненні цивільно-правових зобов'язань визначається, як поведінка кожної зі сторони зобов'язання по відношенню до своїх прав і обов'язків, яка б виключала необ'єктивні (неупереджені, несправедливі) дії сторін зобов'язання стосовно одна одної, а з другого – у справедливій (об'єктивній, неупередженій, з урахуванням етичних та інших моральних аспектів) оцінці судом поведінки суб'єктів зобов'язальних правовідносин [9, с.119].

Існує позиція, що принцип справедливості потребує єдиного, базового формулювання, закріпленого в законодавстві. У такому випадку

буде неможливо відступити від нього при подальшому правовому регулюванні [10, с.17]. На нашу думку, виробити єдині критерії і передбачити всі можливі ситуації навряд чи є можливим.

І.Г. Бабич на підставі аналізу принципу справедливості як системоутворюючого принципу щодо принципів договірної права стверджує, що принципи добросовісності та розумності є допоміжними принципами. Їх дотримання спрямоване на належне і реальне виконання зобов'язань. Крім того, автор вважає, що втілення справедливості у нормі права означає звуження сфер його застосування. Якщо розглядати принцип справедливості як принцип законодавства, то в такому випадку принцип справедливості, на думку автора, збігається з принципом законності. Тому принцип законності є допоміжним відповідно до принципу справедливості [11, с.51].

Принцип справедливості як основний елемент у механізмі тлумачення суті конституційного принципу верховенства права розглядається З.В. Ромовською. На думку автора, у приватних відносинах треба застосовувати диференційований ситуативний підхід до їх регулювання. Саме на це і вказує ст. 8 Конституції України. Закон – це мінімум справедливості. Решта має бути заповнена за допомогою дії принципу верховенства права [12, с.44].

Особливої уваги слід приділити конфлікту справедливості правозастосування окремих норм з конкретними правовідносинами. Саме тому, окремі автори допускають, що розширені дискреційні повноваження суду дозволяють дотримуватись балансу справедливості [13, с.20]. При цьому не слід забувати, що справедливість як неодмінний елемент правової системи охоплює усі складові, виступає як якісна характеристика права [14, с.75].

Водночас, навряд чи коректним є створення ієрархії принципів здійснення суб'єктивних цивільних прав. Порушення, невиконання чи неналежне виконання одного із принципів, передбачених у ст. 3 ЦК України тягне за собою автоматичне порушення й інших принципів. Принцип справедливості не лише самостійний принцип, а й рівноправний у їх системі. В основі його правової сутності, на думку І.Г. Бабич, покладено такі елементи: 1) відповідність поведінки уповноваженої особи умовам договору та актам цивільного законодавства; 2) урахування публічного інтересу і моральних засад суспільства; 3) відсутність зловживання правом [11, с.115].

Отже, можна стверджувати, що у цивільному праві принцип справедливості розглядають в «суб'єктивному» розумінні як здійснення своїх

прав і виконання зобов'язань на законних та чесних підставах; а в «об'єктивному» як визначення нормою права обсягу межі здійснення і захисту цивільних прав та інтересів особи адекватно її ставленню до вимог правових норм [15]. Як стверджує Є.А. Лукашева [16, с.88], справедливість є не лише специфічно моральною, а й специфічно правовою категорією. Завдяки праву те, що було лише моральним явищем, набуває сили закону. Коректуючий вплив принципу справедливості утримує законність від перетворення її на формалізм та догматизм, а гуманізм – від перетворення на анархію [7, с.42]. Недарма у багатьох міжнародних документах, зокрема, у Паризькій хартії для нової Європи від 21 листопада 1990 р. [17], захист, дотримання та повне здійснення прав і свобод людини визначені як основа справедливості.

Судова практика свідчить про те, що суди все частіше звертають увагу суб'єктів цивільних відносин на неприпустимість порушення принципу справедливості при здійсненні ними своїх суб'єктивних прав. Підтвердженням цього може слугувати, наприклад, судові рішення господарського суду Запорізької області від 30 березня 2010 р. у справі № 6/52д/10 про визнання недійсним кредитного договору від 23 квітня 2008 р., що був укладений в іноземній валюті між банком та фізичною особою-підприємцем. У ході розгляду справи суд установив, що спірний договір укладався в іноземній валюті і на день укладання договору курс іноземної валюти становив 1 USD = 5,05 грн. На день подачі позову курс істотно змінився і становив 1 USD = 8,0048 грн., у чому суд вбачає істотну зміну становища, щодо виконання боргових зобов'язань за кредитним договором. Тому подальше виконання кредитного договору на умовах, що діють на даний час, відбуватиметься з порушенням одного із принципів цивільно-правових відносин, які закріплені у ст. 3 ЦК України – принципу справедливості. Такі умови кредитного договору несправедливі, оскільки всупереч принципу добросовісності його наслідком є істотний дисбаланс договорених прав і обов'язків, що завдає шкоди. Отже, суд установив взаємозв'язок принципу справедливості із принципом добросовісності і, оскільки спірний договір суперечить указаним вище нормам ЦК України і ГК України, законам та іншим актам цивільного законодавства України, суд визнав його недійсним [18].

Варто зазначити, що даний принцип застосовується і до деліктних правовідносин, хоча і має свою специфіку та проявляється в особливих положеннях. Деліктні зобов'язання, хоча і регулюються здебільшого імперативними нормами та

мають певну обмеженість у свободі поведінки, але, як влучно зазначала О.О. Отраднової [19] існування в цивільних правовідносинах зобов'язань, спрямованих на відшкодування завданої шкоди (позадовірних зобов'язань), вже є реалізацією принципу справедливості, оскільки основною метою таких зобов'язань є відновлення порушених прав та компенсація завданої шкоди.

У деліктних зобов'язаннях принцип справедливості може мати особливе значення в окремих випадках, серед яких доцільно звернути увагу на вимоги про компенсацію моральної шкоди і кваліфікацію поведінки особи при самозахисті. Аналізуючи особливості визначення розміру моральної шкоди, ч. 3 ст. 23 ЦК України встановлює, що при визначенні розміру відшкодування враховуються вимоги розумності та справедливості. Крім того, п. 9 Постанови Пленуму Верховного суду України від 31 березня 1995 р. № 4 «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» встановлює, що «розмір відшкодування моральної (немайнової) шкоди суд визначає залежно від характеру та обсягу страждань (фізичних, душевних, психічних тощо), яких зазнав позивач, характеру немайнових втрат (їх тривалості, можливості відновлення тощо) та з урахуванням інших обставин. Як зазначено у Методичних рекомендаціях «Відшкодування моральної шкоди», що містяться у Листі Міністерства юстиції України від 13 травня 2004 р. № 35-13/797, «у будь-якому випадку розмір відшкодування повинен бути адекватним нанесеній моральній шкоді».

Що ж стосується кваліфікації поведінки особи при самозахисті, то ЦК України у ч. 2 ст. 1169 передбачає, що у разі здійснення особою права на самозахист вона завдасть шкоди іншій особі, ця шкода має бути відшкодована особою, яка її завдала. Якщо такої шкоди завдано способами самозахисту, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства, вона відшкодовується особою, яка вчинила протиправну дію. При цьому складність застосування даної норми викликає певні складнощі, пов'язані із відсутністю в ЦК України нормативного закріплення такого поняття як «самозахист». Доречним у даному випадку буде застосувати аналогію закону і звернутись до положень ст. 36 КК України, відповідно до якої під самозахистом розуміють «дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння то-

му, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони». Право особи на необхідну оборону є природним та невідчужуваним. Але воно виникає винятково за наявності для цього відповідної підстави - вчинення неправомірного посягання. Необхідна оборона має характеризуватись співрозмірністю захисту рівню посягання, тобто справедливостю такого захисту. Отже, у разі відмови судом у задоволенні вимог про відшкодування шкоди у зв'язку з тим, що шкода завдана у стані необхідної оборони, має бути оцінена справедливостю дій заподіювача шкоди, адекватність поведінці потерпілого. У випадку кваліфікації таких дій, як перевищення меж необхідної оборони (тобто несправедливої поведінки по відношенню до заподіювача), шкода підлягатиме відшкодуванню в повному обсязі. Так само принцип справедливості має враховуватись при вирішенні питання відповідальності за шкоду, завдану третій особі при здійсненні права на самозахист.

Зазвичай справедливість розглядають як властивість права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки й у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню. У сфері реалізації права справедливість проявляється, зокрема, у рівності всіх перед законом, відповідності правопорушення та санкцій, цілях законодавця і засобах, що обираються для їх досягнення.

Висновки. Можемо констатувати, що принцип справедливості є загальним принципом здійснення суб'єктивних цивільних прав і може бути застосований у всіх цивільних правовідносинах і хоча його застосування притаманне для здійснення суб'єктивних цивільних прав у договірній сфері, інші правовідносини (наприклад, деліктні) та судові рішення щодо вирішення спорів, також мають ґрунтуватися на принципі справедливості.

Сьогодні в Україні тривають реформи в економічній, соціальній та правовій сферах. Саме тому надзвичайно актуальне завдання оновлення, вдосконалення існуючого законодавства та прийняття нових нормативних актів, але позитивного результату може бути досягнуто винятково за умови, що даний процес нормотворчості буде відповідати вимогам справедливості.

Список літератури

1. Цивільне право: Принципи цивільного права // Юридичний портал. [Електронний ре-

- сурс]. – Режим доступу: <http://uristua.ru/social/s4/?curPos=2>
2. Потапова О.А. Принципы гражданского права: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / О.А. Потапова. – Ульяновск, 2002. – 172 с.
 3. Вязов А.Л. Принцип справедливости в современном российском праве и правоприменении (теоретико-правовое исследование): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / А.Л. Вязов. – М. 2001. – 155 с.
 4. Петрова Л.В. До оновленого правосвіттогляду (роздуми над книгою професора Володимира Селіванова) / Л.В. Петрова // Юридичний вісник України. – 2002. – 12-18 жовтня. – С. 7.
 5. Арндаренко А.В. К вопросу о месте и роли принципа социальной справедливости в системе принципов российского права / А.В. Арндаренко // Право и жизнь. – 2009. – № 133 (7). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.law-n-life.ru/arch/133/133-2.doc>
 6. Харт Х.Л.А. Концепция права. Скороченый переклад / Х.Л.А. Харт. – К.: Сфера, 1998. – 231 с.
 7. Деревесников А.В. Справедливость как принцип права (историко-теоретический аспект): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / А.В. Деревесников. – Кострома, 2005. – 155 с.
 8. Мережко А.А. Lex mercatoria: теория и принципы транснационального торгового права / А.А. Мережко. – К.: Таксон, 1999. – 416 с.
 9. Боднар Т.В. Виконання договірних зобов'язань у цивільному праві: Монографія / Т.В. Боднар. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 272 с.
 10. Коваль О.А. Питання законодавчого закріплення системи принципів права України / О.А. Коваль // Вісник Академії адвокатури України. – 2005. – Вип. 3. – С. 10-17.
 11. Бабич І.Г. Принцип справедливості в римському праві і у сучасному зобов'язальному праві України: дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / І.Г. Бабич. – Одеса, 2006. – 183 с.
 12. Ромовська З.В. Українське цивільне право: Загальна частина. Академічний курс. Підручник / З.В. Ромовська. – К.: Атіка, 2005. – 560 с.
 13. Ромовська З.В. Загальні засади цивільного права / З.В. Ромовська // Вісник Академії адвокатури України. – 2005. – Вип. 4. – С. 10-21.
 14. Ізмаїлова Л.Б. Співвідношення справедливості, законності і рівності в кримінальному судочинстві / Л.Б. Ізмаїлова // Вісник Академії адвокатури України. – 2005. – Вип. 3. – С. 74-81.
 15. Демінська А.А. Принцип справедливості, добросовісності та розумності в цивільному праві / А.А. Демінська // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.100p.com.ua/vlada_zakonu/pryncyp_sprawedlywosti_w_ciw_prawi.html
 16. Лукашева Е.А. Право, мораль, личность / Е.А. Лукашева. – М.: Наука, 1986. – 264 с.
 17. Паризька хартія для нової Європи від 21 листопада 1990 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_058
 18. Єдиний державний реєстр судових рішень. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/9025772>
 19. Отраднова О. Реалізація принципу справедливості у цивільно-правових зобов'язаннях із завданням недоговорної шкоди / О. Отраднова. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/1199/126/>

Стаття надійшла до редколегії 21 лютого 2013 року.

Рекомендована до друку в "Віснику" членом редколегії Н.Д. Гетьманцевою.

Yu. V. Tsyukalo

The principle of justice of realization in the civil law aspect

Summary

In the article lights up principle of justice as principle of realization of equitable civil rights. Various approaches to understanding the concept of «justice» are analyzed. Judicial practice is probed through this question.

Key words: justice, truth, principle.

Ю.В. Цюкало

Принцип справедливости в гражданско-правовом аспекте

Аннотация

Освещается принцип справедливости как основа осуществления субъективных гражданских прав. Анализируются различные подходы к пониманию понятия «справедливость». Исследуется судебная практика по этому вопросу.

Ключевые слова: справедливость, истина, принцип.